

Firdevsül-İkbâl ve Hive Hanlığı Tarihi Açısından Değeri

Muhammed Bilal Çelik*

Giriş

Firdevsül-İkbâl'in kaleme alındığı Hive Hanlığı, Harezmi bölgesinde kurulmuştur. Burası Aral Gölü'nün güneyinde Amu-Derya Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanan bölgenin adıdır. Pitnak (Fitnek) şehrinden itibaren başlayan bölge, nehrin daha çok batı yakasında konumlanmış, nehirden açılan sayısız kanal vasıtasıyla da zengin bir tarım kültürüne sahip olmuştur.¹

Etrafını çeviren çöller Harezmi bölgesi için doğal bir bariyer vazifesi görmüş ve onu dış istilalardan korumuştur. Ancak bölge tarihi boyunca hiç dış istilaya uğramamış değildir. 1221 yılında Cengiz Kağan, 1371-1379 yılları arasında da Emir Timur bölgede çok büyük yıkıma sebep olmuşlardır. Bölge 1505 yılında Buhara Hanlığı hâkimiyetine girse de, 1510 yılında Safevilere bırakılmak zorunda kalmıştır. Ne var ki, bölge halkı Şii bir yönetim altında yaşamayı kabullenmeyerek isyan etmiş, başarılı olunca da İlbars isimli Cengiz Kağan soyundan birini bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Vezir'de 1511 yılında tahta çıkarmıştır. Böylece bölgede Hive Hanlığı olarak anılan siyasi yapı kurulmuştur.

Hive Hanlığı (1511-1920)

Arapşahlılar veya Yadigaroğulları olarak anılan hanedanın ilk temsilcisi olarak tahta çıkan İlbars Han kısa sürede Harezmi bölgesine hâkim olmuştur. 1515 yılında Deşt-i Kıpçak bölgesinden hanlığa yönelik gerçekleşen Özbek göçü onun Türkmenlere karşı elini güçlendirmiş ve pek çok Türkmen kabilesini hanlığına tabi kılmıştır. Ne var ki, onun 1525 yılında ölümünden sonra

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE
bcelik@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-8246-134X

DOI: 10.37879/9789751749994.2022.4

1 V. V. Bartold, "K İstorii Oroşeniya Turkeстана", *Soçineniya*, C III, İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1965, s. 165.

Hive Hanlığı tahtı yetenekli hükümdarlardan mahrum kalmıştır. Bu nedenden ötürü hanlık 1538 yılında Buhara Hanlığı hükümdarı Ubeydullah Han (1533-1540) tarafından işgal edilmiştir. Hanlık bu işgalden kurtulsa da ilerleyen süreçte bu sefer de II. Abdullah Han (1583-1598) tarafından 1583, 1593, 1595 yıllarında üç kez işgale uğramıştır. II. Abdullah Han hanlıkta ağır tahribatta bulunduğu gibi dönemin Hive Hanlığı hükümdarı Hacı Muhammed Han'ın ülkeyi terk ederek Safevilere sığınmasına sebep olmuştur.

O güne kadar Hazar Denizi'ne akan Amu-Derya Nehri'nin takriben 1578 yılında mecra değiştirerek tekrar Aral Gölü'ne dökülmeye başlamasıyla,² kuzeyde oturan hanlık halkı güneye, Beş-Kale olarak anılan kısma göç etmeye başlamıştır. Bu durum hanlığın yerleşim yapısını yeniden şekillendirmiştir. Bundan başkent de nasibini almış, başkent 1526 yılından beri Ürgenç şehri iken, 1619 yılında Hive'ye nakledilmiştir.

Hive Hanlığı'nın en meşhur hükümdarı Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1643-1663)'dir. Bunun nedeni, şüphesiz, aldığı eğitim, gerçekleştirdiği idari reformlar, imar ve iskân faaliyetleri, savaş sanatına hâkimiyeti ve yazdığı eserlerdir. 1655-1661 yılları arasında Buhara Hanlığı'na toplam yedi sefer düzenleyerek Mâverâünnehr topraklarını ağır tahribata uğratmıştır. Bunun yanı sıra 20.000'ini öldürmek pahasına Türkmenleri de itaat altına almıştır. Siyasi meselelerin yanı sıra hanlıkta tarım ve ticaretin gelişmesi için de büyük çaba sarf etmiştir.³ 1663 yılında vefat edince yerine oğlu Anuşa (Enuşe) geçmiştir. Anuşa Han babasının her alanda başlattığı uygulamaları devam ettirmiştir. Buhara Hanlığı üzerine dört sefer düzenleyerek kısa süreliğine de olsa Semerkand'ı ele geçirmiş, burada adına hutbe okutup para darp ettirmiştir.⁴ Yine babası gibi imar ve iskân işleriyle ilgilenip ziraata önem

2 Amu-Derya Nehri eskiden beri Aral Gölü'ne akmaktaydı. Ancak Cengiz Kağan'ın bölgeyi işgali sırasında nehrin barajlarına müdahalesi nehirde mecra değişikliğine sebep oldu ve nehir Hazar Denizi'ne dökülmeye başladı. Bu durum 1578 yılına kadar devam etti. Bk. Barthold, agm., s. 172; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, Osmanlıcaya çev. Dr. Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, s. 307.

3 Ebu'l-Gazi Bahadır Han için bk. Zeki Velidi Togan, "Ebülgazi Bahadır Han", *İA*, C IV, 1997, s. 79-83.

4 Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani), *Muhit al-Tavarikh (The Sea of Chronicles)*, critical edition and introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden; Boston 2014, s. 221; Boris Kočnev, "Les relations entre Astrakhanides, khans kazaks et Arabshahides: dernières données numismatiques", *L'héritage Timouride: Iran-Asie centrale-Inde, XVe-XVIIIe siècles, Les Cahiers d'Asie centrale*, No. 3/4, Yaz 1997, s. 162-163; Hoca Semender Tirmizi, *Dasturu'l-Mülük (Nazıdanie Gosudaryami)*, Faksimile Stareyşey Rukopisi Pervod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, İzdatel'stvo Nauka, Moskova 1971, s. 101-102; Muhammed Yusuf Münşi, *Tez-*

vermiştir.⁵ Ne var ki, hanlığının son yıllarına doğru inak veya atalık unvanlı kabile beylerinin hanlıkta nüfuzları artmış, bu durum hanın otoritesini gölgelemeye başlamıştır. Onun 1687 yılında ölmesi üzerine de hanlık tahtı bir süre, bir-iki istisna dışında, dirayetli hükümdarlardan mahrum kalmıştır. Bu istisnalardan biri Şir Gazi Han (1714-1728)'dir. Onun döneminde 1717 yılında Rusya'nın hanlığı işgal girişimi olsa da, Şir Gazi Han işgali başarıyla engellemiştir.⁶ Ancak 1740 yılında Nadir Şah'ın işgaline uğraması hanlıkta kapsamlı bir değişime sebep olmuştur. Arapşahlı Hanedanı sona erdiği gibi 1804 yılına kadar sürecek, takriben 65 yıllık, kukla hanlar dönemi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hanlar devlet işleriyle ilgili karar almaktan uzak tutulmuşlar, hiçbir konuda görüş bildirmelerine izin verilmemiştir. Bu durum kaynaklarda hanbazi (han oyunculuğu) olarak nitelendirilmiştir.⁷

Bu kargaşa ortamına Kongratlar Kabilesi'nin reisi İltüzer (27 Kasım 1804-4 Temmuz 1806) 1804 yılında son vererek kendisini han ilan etmiştir. Böylece Hive Hanlığı'nda yeni bir hanedan işbaşına gelmiştir.

Kongratlar Hanedanı döneminde hanlıkta düzen yeniden sağlanmış, kuzeyde Deşt-i Kıpçak'a, güneyde de Merv şehrine kadar seferler gerçekleştirilerek hanlık eski sınırlarına kavuşturulmuştur. Zaman zaman Buhara Hanlığı ile de savaşlar yapılsa da bu savaşlarda ciddi başarılar elde edildiğini söylemek zordur. Allah Kulu Han (1825-1842) döneminde hanlığa yönelik başlayan Rus tehdidi ilerleyen süreçte ciddiyet kazanmış ve ülke 1873 yılında Rus işgaline uğrayarak Rusya'nın himayesine girmiştir. Ruslar hana dokunmasalar da kendi temsilcilerinden oluşan bir heyeti hanlıkta belirleyici kılmışlar ve bu durum hanlığın Sovyet orduları tarafından 1920 yılındaki işgaline ve ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

kire-yi Mukîm Hâni: Seyr-i Târîhi, Ferbengi ve İctimâi-yi Mâverâü'n-nebr der Abd-i Şeybâniyân ve Eşterbâniyân, ed: Feriştah Sarrafan, Miras-ı Mektub, Tahran 2001, s. 206.

5 Anuşa Han dönemi için bk. M. Bilal Çelik, "Son Büyük Arabşâhi: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)", *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2007, s. 505-525.

6 N. I. Veselovskiy, *Oçerk İstoriko-Geografiçeskikh Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşego Vremeni*, St. Petersburg 1877, s. 165-175. Bu işgal için şu müstakil eser incelenebilir: İlya Grigoreviç Bezgin, *Knyazya Bekoviça-Çerkasskago Ekspeditsiya v Hivu i Posolstva Flota Poruçika Kojina i Murzı Tevkeleva v Indiyu k Velikomu Mogolu (1714-1717 gg.): Bibliografiçeskaya Monografiya*, Tip. R. Golike, S. Petersburg 1891.

7 Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızcaya çeviren Charles Schefer, Paris 1876, s. 180.

Hive Hanlığı'nda Tarih Yazıcılığı

1511-1920 yılları arasında 400 yıldan fazla Harezmi bölgesinde hüküm süren Hive Hanlığı'nda, Buhara Hanlığı'nın aksine göçebe gelenekler daha güçlüydü. Neredeyse 17. yüzyılın ortalarına kadar hanlar göçebe liderler olarak yerleşik kültürle çok az ilgilenmişlerdi. Dolayısıyla bu döneme kadar şehirler onlar için birer kışlak vazifesinden öte bir mana ifade etmemişti.⁸ Özellikle 18. yüzyılda hanlık ciddi siyasi ve iktisadi kriz içinde kalmış, merkezî otorite neredeyse tamamen yitirilmiş, Özbeklerle Türkmenlerin sonu gelmeyen üstünlük mücadeleleri ülkeyi mahvettiği gibi, halkın bir kısmının da başka ülke ve bölgelere göç etmesine sebep olmuştur. Bu durum tarih yazıcılığına da ister istemez yansımış, özellikle erken dönemden çok az eser günümüze ulaşmıştır. Ancak 19. yüzyılın başından itibaren Kongratlar Hanedanı'nın iktidarı ele alması ile birlikte ülkede asayiş sağlanmış, halk huzura kavuşmuştur. Bu durum pek çok alanda olduğu gibi tarih yazıcılığını da olumlu manada etkileyip gelişmesine imkân tanımıştır.

Buhara Hanlığı'nın aksine, Hive Hanlığı'nda, göçebe geleneklerin etkisiyle İran/Safevî nüfuzu çok az etkisini göstermiş, bu durum yazılan eserlerin lisanına da tesir etmiştir. Buhara Hanlığı'nda kaleme alınan hemen hemen bütün eserler Farsça iken, Hive Hanlığı'nda yazılan eserler, "15. ile 19. yüzyıllar arasındaki Orta Asya'nın ortak Türkçe edebiyat dili"⁹ Çağatayca olmuştur.

Bilindiği kadarıyla Hive Hanlığı'nda yazılan ilk tarih eseri 1550 yılında Ötemiş Hacı b. Mevlana Muhammed Dost tarafından tamamlanan "Tarih-i Dost Sultan"dır. İki nüshası olup biri Orenburg nüshası olarak maruftur ve bugün Zeki Velidi Togan'ın kızı İsenbike Togan'ın şahsi kütüphanesindedir.¹⁰ Tam nüshadır. Diğeri ise Taşkent nüshası olup daha çok "Çengiz-Name" olarak bilinir. Son kısmı eksiktir.¹¹ Eser Hive Hanlığı döneminde yazılsa

8 Yuri Bregel, "Arabşahi", *EIr*, C II, s. 244.

9 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988, s. VII-XIV.

10 Bu nüsha Mustafa Kafalı tarafından ayrıntılı olarak çalışılmıştır. Bk. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

11 A. Zeki Velidi Togan, *Tarih-i Usul*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 224; Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdaws al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, Leiden; Boston; Köln 1999, s. XIII; Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. VII-IX; XIII-XVI. Ne var ki, 2009'da yayınladığı eserinde Mustafa Kafalı, "Tarih-i Dost Sultan" ile "Ötemiş Hacı'nın Tarihi"nin farklı eserler olduğunu, Ötemiş Hacı'nın eserini ka-

da daha çok Altın Orda tarihi olarak nitelenebilir. Bu yüzden hanlıktaki tarih yazıcılığını Ebu'l-Gazi Bahadır Han ile başlatmak doğru olur.

Ünü içinden çıktığı hanedan ve devletten daha fazla olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1643-1663), hükümdar olmadan önce 17 yılı aşkın bir süre sürgün hayatı yaşamış, bu süre zarfında Buhara Hanlığı, Kazaklar, Safeviler, Teke Türkmenleri ve İdil Kalmukları yanında kalmıştır. Buralarda hem bilgisini ve görgüsünü artırmış, hem dil öğrenmiş, hem de kaynak tetkiki yapmıştır. Böylece tam donanımlı bir şekilde 1643 yılında Hive Hanlığı tahtına çıkmıştır.¹²

İki önemli eser kaleme almıştır. Bunlardan birincisi *Şecere-i Terâkime* olup esasında bir Oğuz-Name'dir. Eserinin önsözünde, Türkmenlerden bir grup ileri gelenin kendisini ziyaret ettiğini, geçmişlerine ait derli toplu ve güvenilir bir tarih kitabının olmadığını, bu eksikliğin giderilmesini kendisinden istediklerini ifade etmiştir. Han da o güne kadar haklı-haksız 20.000'den fazla Türkmen'i öldürmekten dolayı içinde duyduğu ıstırapı ancak bu şekilde hafifletebileceğini düşünerek teklifi kabul etmiş ve eseri Farsça ve Arapça lisanlarının ağdalı ifadelerinden uzak olarak sade bir dille hazırlayarak 1659 yılında tamamlamıştır.¹³ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*'yi, Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmiu't-Tevârih* isimli eseri ile kendi döneminde elde ettiği ve sayısı yirmiyi bulan yerel Türkmen Oğuzname rivayetlerini karşılaştırarak kaleme almıştır. Pek çok nüshası olmakla birlikte, Taşkent'te üç, Aşkabad'da iki ve Leningrad'da bir nüshası bulunmaktadır.¹⁴ 1937'de Türk Dil Kurumu Leningrad nüshasını tıpkıbasım olarak yayınlasa da,¹⁵ eserin en mükemmel neşri, en eski tarihli Taşkent nüshası esas alınarak ve diğer nüshalarla karşılaştırılarak Rus Türkologu A. N. Kononov tarafından yapılmıştır.¹⁶

leme alırken "Tarih-i Dost Sultan'dan yararlandığını belirtir. Ancak yine de "Ötemiş Hacı Tarihi'nin mahiyet bakımından Tarih-i Dost Sultan'ın bazı ilavelerle tevsî edilmiş şekli olabilir" ifadesini kullanır. Bk. Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009, s. 29-30.

12 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk'te* bu devirde şiir ve edebiyatı anlamak ve tarih bilgisi bakımından İran, Irak ve Hindistan'da kendisi gibi birini bulmak güçtür diyerek bu niteliği ile övünmektedir. Övündüğü diğer yönlerinden birincisi savaş sanatı, ikincisi her türlü şiir ile Türk, Arap ve Acem dillerine vukufiyet, üçüncüsü de Moğolistan, Turan, İran ve Arabistan'da hüküm süren devletlerin tarihini bilmektir.

13 Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez, yayımlayan Mehmet Ölmez, Simurg, Ankara 1996, s. 24-34; 231-232.

14 Mustafa Kafalı, "Ebulgazi Bahadır Han", *DİA*, C X, s. 359.

15 Ebülğazi Bahadır, *Şecere-i Terâkime*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1937.

16 Ebülğazi Bahadır Han, *Rodoslovnaya Türkmen: Soçinenie Ebu'l-Gazi Hana Hivinskogo*,

İkinci çalışması ise *Şecere-i Türk* ismini taşır. 1663 yılında ölünceye kadar onu yazmaya devam etmiş, 7. ve 8. bölümlerin tamamı ile 9. bölümün 1644 yılına kadarki olaylarını kendisi kaleme almıştır. Ancak tamamlayamayınca oğlu Anuşa Han eserin 1-6. bölümler ile 9. bölümün devamını dönemin ilim adamlarından Mahmudî ibn Molla Muhammed Zaman Ürgencî'ye tamamlattır. 1665 yılında ikmal edilen eser 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Harezm'de hüküm süren ve Arapşahlılar olarak anılan Şibanoğullarının soyunu tespiti ve Ebu'l-Gazi dönemine kadarki tarihine hasredilmiştir. Bölge tarihi hakkında o güne kadar hiçbir tarih eserinin olmaması nedeniyle eser kısa sürede fark edilmiş ve çok erken bir tarihte, 1721'de, Almancaya tercüme edilmiştir.¹⁷

Munis'in metninden takip edilebildiği kadarıyla, hanlıkta Ebu'l-Gazi'den sonra bilinen ilk tarihçi Mevlana Seyyid Muhammed Ahund'dur.¹⁸ Şir Gazi Han (1714-1728) döneminde yaşayan Ahund, *Gülşen-i Devlet* ismini taşıyan gayet ağdalı bir eser kaleme almıştır. Çağatayca yazılan eserde, Şir Gazi Han'ın soyu, ataları ve dönemi anlatılmaktadır. Ancak eser çoğaltılmadan tahrip olmuştur.

19. Yüzyılda Hive Hanlığı ve Tarih Yazıcılığı

1804 yılında Hive Hanlığı'nda Kongrat Kabilesi'nin reisi İltüzer'in kendisini han ilan etmesi ile birlikte ülke hem siyasi açıdan, hem de iktisadi açıdan gündün güne normale dönmüş, yapılan fetihlerle hem hanlık sınırları genişlemiş, hem de ticaret ivme kazanmıştır. Refah düzeyinin artması ve medeni hayatın canlanması tarih yazıcılığını da etkilemiş, hanlıkta Şir Muhammed Mirab Munis (1778-1829), Muhammed Rıza Mirab Agehi (1809-1874) ve Muhammed Yusuf Beyani (1859-1923) yetişerek hanlığın 19. yüzyıl tarihini kesintisiz bir şekilde ortaya koymuşlardır. Munis'in başlattığı tarih yazıcılığı geleneği yeğeni Agehi tarafından devam ettirilmiştir. Munis'in ölümü ile yarım bıraktığı *Firdevsü'l-İkbâl*'i tamamladıktan sonra,

neşr. A. N. Kononov, Izd-vo Akademii Nauk SSR, Moskova 1958.

17 Zeki Velidi Togan, "Ebulgazi Bahadır Han", *İA*, C IV, s. 81.

18 Munis and Agahi, *age.*, s. XIV, 61; Şir Muhammad Mirāb Mūnis and Muhammad Rīzā Mirāb Āgāhi, *Firdaws al-Iqbāl: History of Khorezm*, edited by Yuri Bregel, E.J. Brill, Leiden; New York 1988, s. 2.

Agehi, *Riyâzu'd-Devle*,¹⁹ *Zübdetü't-Tevârih*,²⁰ *Câmiu'l-Vâkiât-i Sultâni*,²¹ *Gülşen-i Devlet*,²² *Şâhid-i İkbâl*²³ isimli eserlerini de kaleme almıştır. Agehi'den sonra hanlık tarihçisi olan Beyani'nin ise iki önemli eseri vardır: *Şecere-i Harezmsâhî* ve *Harezmi Tarihi*. İlk eseri olan *Şecere-i Harezmsâhî* Munis ve Agehi'nin eserlerinin bir özeti olup onların 1873 yılında bıraktıkları hadiseleri 1914 yılına kadar getirmektedir. On altı babdan oluşan eserin 15. ve 16. bölümleri kendinden önceki müelliflerin eserlerinde yer almaz.²⁴ Pehlivan Niyazhacı'nın isteği üzerine yazdığı ikinci eseri *Harezmi Tarihi*'nin ilk bölümleri *Şecere-i Harezmsâhî* ile aynıdır. Metnin ilerleyen kısımlarında farklılıklar söz konusudur. On altı bölümden oluşan eserin, ne var ki altı bölümü kayıptır.²⁵

Hem Munis hem de halefleri Agehi ve Beyani sadece hanlık tarihini yazan birer vakanüvis değildir. Onlar aynı zamanda pek çok eseri Harezmi Türkçesi'ne tercüme etmişlerdir. Bunun yanı sıra onların yazdığı şiirler ve divanlar da mevcuttur.

19 1844 yılında tamamlanan eser Allah Kulu Han (1825-1842) dönemi ile halefi Rahim Kulu Han'ın ilk iki yılını kapsamaktadır. Eser için bk. K. Munirov, *Munis, Ogahiy va Bayaniyning Tarihiy Asarlari*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 42-44; Kuvomiddin Munirov, *Horazmda Tarihnavislik (XVII-XIX va XX Asr Boşlari)*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyat va Sanat Naşriyatı, Taşkent 2002, s. 45-47. Ayrıca Türkmenlerle ilgili kısımların Rusça çev. için bk. *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii: XVI-XIX vv. İrânskie, Buharskie i Hvinnskie Istoçniki*, C II, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1938, s. 427-476 (Bundan sonra MITT olarak kısaltılacaktır.).

20 1846 yılında tamamlanan eserde Rahim Kulu Han (1843-1846) dönemi anlatılmaktadır. Onun için bk. Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 44-46; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 47-49. Ayrıca Türkmenlerle ilgili kısımların Rusça çevirisi için bk. *MITT*, 1938, s. 477-500.

21 Çalışma Muhammed Emin Han (1846-1855), Abdullah Han (1855) ve Kutluk Murad Han (1855-1856) dönemlerini içerir. Bk. Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 46-48; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 49-50. Ayrıca Türkmenlerle ilgili kısımların Rusça çevirisi için bk. *MITT*, 1938, s. 500-562.

22 Seyyid Muhammed Han (1856-1864) döneminin anlatıldığı eser için bk. Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 48-49; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 50-51. Ayrıca Türkmenlerle ilgili kısımların Rusça çev. için bk. *MITT*, 1938, s. 562-611.

23 Eserde II. Seyyid Muhammed Rahim Han (1864-1910) döneminin ilk sekiz yılı anlatılmıştır. Eser Rus işgali nedeniyle kesintiye uğramış ve tamamlanamamıştır. Bk. Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 49-50; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 51-52. Ayrıca Türkmenlerle ilgili kısımların Rusça çev. için bk. *MITT*, 1938, s. 611-638.

24 Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 50-53; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 56-59; Feridun Tekin, "19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)", *Gazi Akademik Bakış*, C 2/S. 3, Kış 2008, s. 207-208.

25 Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 53-54; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 59-60.

***Firdevsü'l-İkbâl*'in Müellifleri**

İnceleme konumuz olan *Firdevsü'l-İkbâl* isimli vakayiname Şir Muhammed Mirab Munis (1778-1829) ile yeğeni Muhammed Rıza Mirab Agehi (1809-1874) tarafından kaleme alınmıştır. Munis onun mahlası olup tam adı Şir Muhammed Mirab b. Emir İvaz Biy b. İşim Biy Mirab b. Hasan-kulu Atalık b. Uraz Muhammed Bekavul b. Devlet Biy b. Keray Biy b. Muhammedcan Sufi Biy'dir. 19. yüzyılda Hive Hanlığı'nda iktidarı ele geçiren Kongratlar Hanedanı'nın ilk vakanüvisidir. 28 Şubat 1778 günü doğmuştur.²⁶ Özbeklerin Yüz kabilesinden olan Munis'in ataları beş kuşaktan beri Hive Hanlığı'nda mirab²⁷ olarak görev almışlardır. Munis de bu göreve 31 Temmuz 1806 tarihinde, İltüzer Han (1804-1806) ile birlikte savaşta ölen ağabeyi Muhammed Niyaz Mirab'ın yerine atanmıştır.²⁸ Farsça ve Arapça lisanlarına hâkim olan Munis, şiirler yazdığı gibi tarihe de büyük ilgi duymuştur. Bunun yanında ilim meclislerine de sıklıkla iştirak etmiştir.

Hem İltüzer Han, hem de halefi I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) döneminde her zaman için hanın yakın maiyetinde olan Munis, hana seferlerde ve avlarda eşlik ederdi. Agehi, Munis'in I. Muhammed Rahim Han'ın nedimi olduğunu ifade eder.²⁹

Munis, yazdığı ve çevirdiği eserlerin yanı sıra şiirle de meşgul olmuş, *Münisü'l-Uşşâk* isimli divanını 1804-1805 yılında derlemiştir.³⁰

Munis eserini İltüzer Han'ın emri üzerine 1805 yılında yazmaya başladı.³¹ Onun Buhara Hanlığı ile yaptığı savaşta, 4 Temmuz 1806'da ölme-

26 Munis and Agahi, *age.*, s. XV; Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 14. Yuri Bregel, 1988 neşrinde tarihi 19 Mart olarak verse de, İran Nevruzu ile Harezmi nevruzu arasındaki farkı ihmal ederek bu tarihi vermiştir. Bk. Münis and Āgahī, *age.*, s. 3.

27 Günümüzün "Su İşleri Bakanı" olarak tanımlayabileceğimiz mirab, ülkenin sulama sistemi, kanal inşası ile bakım ve onarım hizmetlerinden sorumlu hanlık görevlisidir. Ebu'l-Gazi Han döneminde han meclisi üyesi olan 34 ameldardan dördü mirabdır. Bu dört mirab hanlıktaki dört Özbek kabilesine izafeten görevlendirilmiştir. Munis and Agahi, *age.*, s. 45. Ancak 19. yüzyılda merkezde bir tane mirab (baş-mirab) olduğunu söyleyebiliriz. Merkezdekinin yanı sıra hanlık şehirlerinde de mirablar (günümüzün il müdürü mesabesinde) vardır.

28 Munis and Agahi, *age.*, s. 241.

29 Munis and Agahi, *age.*, s. XIX, 405.

30 Munis and Agahi, *age.*, s. XVII. Onun divanının nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 17-19; Munirov, *Horazmda Tarixnavislik...*, s. 32.

31 İltüzer han olduktan bir süre sonra, Munis Han ile bir görüşme gerçekleştirmiş, onunla yaptığı etkileyici konuşmada, bu kısa dünyada insan hayatının amacının iyi bir ad sürdürmek olduğunu vurgulayarak bunu temin etmenin yolunun bina yapmakla değil arkasında yazılı bir metin bırakmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine han ondan kendi zaferlerinin ve niteliklerinin yanı sıra atalarının adlarını zamanın sayfalarında iz bırakacak bir eseri

sine kadar eseri yazmayı sürdürse de, hanın ölümü eserin yazımını kesintiye uğrattı. Munis, bu süre zarfında eserin yazımını ancak Şir Gazi Han (1714-1728) döneminin ilk günlerine kadar getirebilmişti. İltüzer Han'dan sonra hükümdar olan I. Muhammed Rahim Han'ın 1807 yılında verdiği emir üzerine, eseri yazmaya tekrar döndü. Yeni han, esere kendi dönemini de ilave etmesini emretmişti.³² Ne var ki, 5 Ağustos 1819 tarihinde han ondan Timurlu devri tarihçilerinden Mirhand'ın (ö. 1498) *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*³³ isimli yedi ciltlik eserini Harezmi Türkçesi'ne tercüme etmesini isteyince, Munis esere ara vermek zorunda kaldı ve bir daha da dönemedi. *Ravzatü's-Safâ*'nın çevirisi onun bütün zamanını almış, I. Muhammed Rahim Han'ın ölmesinden sonra tahta geçen Allah Kulu (1825-1842) döneminde de çeviriye devam etmesi emredilse de, eserin ancak iki cildini çevirmeye muvaffak olmuştur. Haziran 1829'da da kolera'dan ölmüştür.³⁴ Dolayısıyla, Munis, eserinde olayları I. Muhammed Rahim Han'ın iktidarının yedinci yılına kadar, yani 6 Mart 1812'ye kadar ancak getirebilmiştir.³⁵

Firdavsül-İkbâl'in ikinci müellifi olan ve daha çok Agehi ismiyle bilinen Muhammed Rıza b. Erniyaz Bek, Munis'in küçük kardeşinin oğlu olup 16 Aralık 1809'da doğmuştur.³⁶ Munis tarafından yetiştirilmiştir. Munis'in ölümü üzerine Allah Kulu Han tarafından mirablık görevine getirilmiş, 14 Kasım 1851 tarihine kadar bu görevini sürdürmüştür.³⁷ Rusya'nın Hive Hanlığı'nı işgalinden bir yıl sonra, 1874'te, vefat etmiştir.

Munis Haziran 1829'da ölünce 1839 yılına kadar eserin yazımını durmuştur. Bu tarihte Allah Kulu Han, Agehi'yi bu işle görevlendirmiş, Agehi de eserin bazı kısımlarını tekrar yazarak 1842 yılında tamamlamıştır.

Agehi'nin *Firdavsül-İkbâl* ile bizzat kendisi tarafından yazılan ve yukarıda isimleri zikredilen tarih eserlerinin yanı sıra yazdığı şiirler ve çevirisini yaptığı kitaplar da vardır. Şiirlerini *Ta'vizül-Âşkın* isimli divanında toplamıştır.³⁸ Tercümelerinin sayısı ise 19'dur. Bunlar Sâdi Şirazi'nin Gü-

şiirlerle süsleyerek telif etmesini emreder. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. XXV, 7.

32 Munis and Agahi, *age.*, s. 55.

33 Eser için bk. İsmail Aka, "Mîrhând", *DİA*, C 30, s. 156-157.

34 Munis and Agahi, *age.*, s. XX.

35 Munis and Agahi, *age.*, s. XXVI, 403.

36 Munis and Agahi, *age.*, s. 297.

37 Munis and Agahi, *age.*, s. XXI.

38 Eser için bk. Feridun Tekin, *Agehi Divanı (Ta'vizül-Âşkın)'nın Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2001.

listân'ı, Abdurrahman Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ'sı*, Bahridin Hilâlî'nin *Şâh u Gedâ'sı*, Nizâmî Gencevî'nin *Heft Peyker*'i, Muhammed Vâris'in *Zubdetül-Hikâyât*'ı, *Kâbusname*, Hüseyin b. Ali Kâşifi'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'si, Mahmud Gicduvânî'nin *Miftâhüt-Tâlibin*'i, Câmî'nin *Süleymân u İbsâl ve Bahâristân*'ı, Emir Hüsrev'in *Heşt Bihîşt*'i, Vâsifi'nin *Bedâiyü'l-Vakâ'i*, Mirhand'ın *Ravzatü's-Safâ'sının* ikinci cildinin ikinci bölümü ve üçüncü cildi, Rıza Kulu Han'ın *Ravzatü's-Safâ-yı Nâsiri*'nin üçüncü cildi, Mehdi Han Esterabadî'nin *Târih-i Cibângüşâ-yı Nâdirî*'si, Şerefeddin Yezdî'nin *Zafername*'si, *Tabakât-ı Ekber-Şâbi*, Muhammed Münşi'nin *Tezkire-i Mukîm Hânî*'si, Mehdi Han'ın *Dürre-i Nâdirî*'si ve Osmanlıcadan çevirdiği *Şerb-i Delâilül-Hayret* isimli eserlerdir.³⁹

Agehi, edebi kabiliyeti ve yazdığı/çevirdiği eserlerle hocası Munis'i çok aşmıştır. Hatta Özbek ilim adamlarının ifadesine göre Agehi, Özbek edebiyatının Ali Şir Nevayî'den sonraki en güçlü temsilcisidir.⁴⁰

***Firdevsü'l-İkbâl*'in İçeriği, Neşri ve Kaynak Olarak Kullanımı**

Munis eserine başlangıçta "İkbâl-name" ismini vermek istemişse de sonradan bundan vazgeçmiş ve onun ismini *Firdevsü'l-İkbâl* olarak belirlemiştir. Bu eseri yazmaya başladığında planı şu şekildeydi: giriş, beş bölüm (bab) ve sonuç (hatime). Buna göre, ilk bölüm Hz. Âdem'den Hz. Nuh'un çocuklarına kadar; ikinci bölüm Yafes'ten Kongratlara kadar Moğol hükümdarlar; üçüncü bölüm İltüzer'in tahttan indirdiği Ebu'l-Gazi Han b. Yadigar Han'a kadar Cengiz ahfadı; dördüncü bölüm, İltüzer Han'ın Kongratlı ataları; beşinci bölüm ise İltüzer Han'ın doğumundan çalışmanın sonuna kadar olan olayların tarihini içermeliydi. Sonuç bölümü ise İltüzer Han'ın hakimiyeti sırasında evliya, ulema, emir, bey, şair, alim ve sanatkarlar gibi önemli insanların biyografileri, dönemindeki olağan dışı olayları da içermeliydi.⁴¹ Ancak esere verilen aralar planda değişikliğe gitmeyi gerektirdi. İltüzer Han'ın 1806 yılında ölümü üzerine Munis son kısmı ikiye ayırıp ikinci kısmı yeni han Muhammed Rahim'e tahsis etmeye karar verdi. Ancak Muhammed Rahim Han dönemi tarihini tamamlamadan ölünce, eseri Agehi devam ettirerek hükümdarın ölümüyle noktalamış, sonuç kısmı ise yazılmamıştır.

Yuri Bregel tarafından 1999 yılında İngilizce çevirisi yayınlanan eseri esas aldığımızda 1-12 sayfalar arası önsöz ve giriş; 13. sayfa birinci ve ikinci

39 Munis and Agahi, *age.*, s. XXII-XXIII; Tekin, *agt.*, s. 12-16; Munirov, *Munis, Ogahiy...*, s. 28-31.

40 Tekin, *agt.*, s. 5.

41 Munis and Agahi, *age.*, s. XXVIII, 5.

bölüm;⁴² 14-18 sayfalar arası (3. Bölüm, 1. Kısım) Cengiz Kağan'ın ataları; 18-25 sayfalar arası (3. Bölüm 2. Kısım) Cengiz Kağan'dan Berdibek Han'a kadar Altın Orda Hanlığı tarihi; 25-81 sayfalar arası (3. Bölüm 3. Kısım), Yadigar Han'dan itibaren Cuci'nin beşinci oğlu Şiban neslinden Harezm'de hüküm sürenlerin tarihi; 82-166 sayfalar arası (4. Bölüm) İltüzer ile Muhammed Rahim'in mensubu olduğu Kongrat kabilesinin Kalciday'dan itibaren İltüzer'e kadar olan tarihi anlatılmıştır. Bu son kısım içinde hanedanın iktidara geliş yolunu açan ve kabilesini, döneminde Hive Hanlığı'nın en güçlü ve etkin kabilesi haline getiren, ülkede asayişini temin eden Muhammed Emin İnak (ö. 1790) 96-147 sayfalar arası, onun oğlu İvaz İnak (ö. 1804) dönemi ise 147-166 sayfalar arasında aktarılmıştır.

167. sayfadan itibaren (5. bölüm) İltüzer dönemi olayları başlatılmış, 169-203 sayfalar arası (5. Bölüm 1. Kısım) onun doğumundan kendisini han ilan edişine kadarki olaylar anlatılmıştır. 203-230 sayfalar arasında hükümdarlık devresi yazılmıştır. 231'den itibaren ise (s. 539'a kadar) Muhammed Rahim Han dönemi olayları ortaya konulmuştur. Eserin s. 231'den itibaren bu parçası ise 5. Bölüm 2. Kısım olarak bölümlenmiştir. Bu 2. Kısım da 3 parçaya bölünerek 231-238 arası 1. Parça; 238-243 arası 2. Parça; 243-539 arası da 3. Parça olarak okuyucuya sunulmuştur. Muhammed Rahim Han'ın 19 Ramazan 1240 (7 Mayıs 1806) tarihinde ölümüyle de eser sona erdirilmiştir.⁴³

Eserin yaklaşık sekizde yedisi orijinal bilgiler içermektedir. Özellikle Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ölümünden itibaren anlatılan olaylar orijinaldir.⁴⁴ Ebu'l-Gazi Han'a kadar anlatılan olaylar daha çok *Ravzatü's-Safâ* ile *Şecere-i Türk'e* dayanılarak kaleme alınmıştır. Ancak *Firdavsül-İkbâl*'in yazımında bu iki eserden başka kaynaklardan da yararlanılmıştır. Bunlar arasında Mir Ali Şir'in *Tevârihül-Enbiyâ'sı* ve *Târih-i Ca'ferî'si* ile İskender Beg Münşi'nin *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsi* isimli eseri zikredilebilir.⁴⁵ Ebu'l-Gazi

42 Munis Orta Çağ İran tarih yazıcılığı geleneğine uygun olarak eserinin yazımını Hz. Âdem'den başlatmıştır. Ancak Hz. Âdem'in yaratılışından Hz. Nuh'un çocuklarına kadar olan birinci bölüm ile Yafes'ten Kongrat Kabilesi'ne kadarki kısımda Yuri Bregel tarafından tercüme edilmemiştir.

43 Eserin orijinal nüshasındaki bölümler için bk. *B. A. Ahmedov, İstoriko-Geografıçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismennye Pamyatniki)*, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy, Taşkent 1985, s. 121.

44 Ebu'l-Gazi'nin ölümünden sonrası Munis and Agahi, *age.*, s. 47'den itibaren başlamaktadır.

45 Munis and Agahi, *age.*, s. XXXI. Munis'in kaynakları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Münis and Ağahi, *age.*, s. 17-29.

Bahadır'ın ölümünden sonraki hadiseleri hikâye ederken, Munis, bu dönemden itibaren Hive Hanlığı tarihinin hiç kayıt altına alınmadığından şikâyet etse de,⁴⁶ buradan itibaren o çoğu zaman hanlıktaki sözlü gelenekten, kısmen de Mirza Mehdi Han'ın *Târih-i Cibân-güşâ-yı Nâdirî*'si gibi eserlerden yararlanarak metni devam ettirmiştir. Ancak kimi zaman da kaynak belirtmeden metni ilerletmiştir. Beşinci bölümden itibaren artık metin daha çok bizzat müellifler tarafından şahit olunan olaylar aktararak yazılmıştır. Munis'in kendi şahitliği ile yazdığı ilk hadise Mart 1802 tarihlidir.⁴⁷ Ancak bunun yanı sıra yine duyularak kaleme aldıkları hadiseler de vardır. Müellifler hanlıkta üst düzey mevkiler işgal ettiklerinden kendileri pek çok olayı yakından takip edebildikleri gibi, olaya şahit olanlara kolayca ulaşabilecek ve onlardan bilgi alabilecek bir konumdaydılar. Bu yüzden yakın dönem hadiseleri kaleme alırken ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmamışlardır. Ancak bu, Munis ve Agehi'nin eseri günlük tutar gibi kaleme aldıkları anlamına gelmemelidir. Olayların meydana gelişi ile kayda geçirilişi arasında en az yedi yıllık bir zaman farkı vardır.⁴⁸ Ancak Agehi'nin yazdığı kısım biraz daha fazla arşiv malzemesine ve işitilenlere dayanıyor olmalıdır. Çünkü 1809 yılında doğan Agehi, Muhammed Rahim Han döneminin 1812-1825 yılları arası tarihini yazıya geçirmiştir. Yani eserde bahsedilen son olay olan Muhammed Rahim Han ölümü gerçekleştiğinde o 16 yaşında olmalıdır.

Harezmi Türkçesi ile kaleme alınan eser nesir şeklinde olsa da, içinde çok sayıda şiir, kaside ve mesnevi yer alır. Bunun yanı sıra Kur'an-ı Kerim'den ayetler, geçmiş döneme ait hikâyeler ve kronogramlar (ebced hesabıyla düşülen tarih) bulunmaktadır. Eserin günümüzde ikisi St. Petersburg beşi Taşkent, biri Helsinki ve biri de İstanbul kütüphanelerinde olan dokuz nüshası mevcuttur.⁴⁹

Firdevsül-İkbâl'in müelliflerinden söz eden ilk kişi Macar Türkolog Arminius Vámbéry olsa da,⁵⁰ eseri gören ilk batılı, Rus oryantalist A. L. Kun (Kuhn)'du.⁵¹ Ancak eseri ciddi manada inceleyen ve tam bir metin neşri-

46 Munis and Agahi, *age.*, s. 166.

47 Munis and Agahi, *age.*, s. XXXVI, 162.

48 Munis and Agahi, *age.*, s. XXXVII.

49 Nüshalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Munirov, *Munis, Ogabiy...*, s. 40-42; Munirov, *Horazmda Tarihnavislik...*, s. 32-33; Münis and Āgahī, *age.*, s. 43-57.

50 Arminius Vámbéry, *Travels in Central Asia; Being the Account of A Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, Performed in the Year 1863*, Harper & Brothers, Publishers, Franklin Square, New York 1865, s. 397-398.

51 Munis and Agahi, *age.*, s. L-LI.

ni gerekleştirmese de onu eserlerinde kullanan en önemli bilim insanı V. V. Barthold'dur. O yazdığı bir çalışmasında “Munis ve Agehi'nin çalışması tarihi ve edebi açıdan ne kadar eksik olursa olsun, bu çalışma malzemenin miktarı ve çok ayrıntılı bilgiler vermesi ile Buhara ve Hokand Hanlıkları'nın tarihi üzerine yazılan ve günümüze kadar gelen tüm çalışmaları çok geride bırakır.”⁵² ifadesini kullanmıştır. Yine hanlıklar dönemi ile ilgili çok önemli çalışmaları olan ve vakayinamenin Türkmenlerin tarihi ile ilgili kısmını çeviren P. P. İvanov, eser hakkında “18. ve 19. yüzyıl Hive Hanlığı tarihi için çok önemli bir kaynak” demiştir.⁵³ Türkiye'de ise eser 19. yüzyılın sonundan itibaren çalışılmaya başlandı. Eser hakkında ilk çalışmalar 1909 yılında Necip Asım⁵⁴ ve 1933 yılında da Abdulkadir İnan⁵⁵ tarafından gerçekleştirildi.

20. yüzyılda eser üzerinde başta K. Münirov olmak üzere pek çok bilim insanı çalışıp ondan yararlınsa da, eserin Çağatayca tam metni ilk kez, 7 Ağustos 2016 tarihinde 90 yaşında aramızdan ayrılan meşhur tarihi Yuri Bregel tarafından 1988 yılında yayımlandı.⁵⁶ Yine onun tarafından 1999 yılında eserin İngilizce çevirisi ilim dünyasına takdim edildi.⁵⁷ Ondan sonra eserin Rusa⁵⁸ ve Özbeke⁵⁹ çevirileri de gerçekleştirilmiştir. Eser son dönemde Türkiye'de de pek çok lisansüstü çalışmaya konu teşkil etmiştir.⁶⁰

52 V. V. Barthold, “Uzbetskie Hanstva”, *Soçineniya*, C II/S. 1, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova, s. 285-286.

53 P. P. İvanov, Oçerki po İstorii Sredney Azii (*XVI-Seredina XIX v.*), İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1958, s. 221.

54 Munis and Agahi, *age.*, s. İv. Necip Asım, “Fırdevsül-İkbâl 1”, *Türk Derneęi*, C 2, İstanbul 1328, s. 68-71; Necip Asım, “Fırdevsül-İkbâl 2”, *Türk Derneęi*, C 3, İstanbul 1328, s. 81-85. Necip Asım, bu makalelerin ilkinde Şibanilerden itibaren Türkistan tarihinin kısa bir özetini vermiş, ikincisinde ise *Fırdevsül-İkbâl*'in İstanbul nüshasının ayrıntılı olmayan bir tanıtımını yapmıştır. Bk. Hayrullah Kahya, “Munis Harezmi'nin *Fırdevsül-İkbâl* İsimli Eserinde ‘Ölmeğ' Fiili ile ‘Ölüm' Kavramı İçin Kullanılan Kelime ve İfadeler”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Dergisi*, C 1, Bahar 2013, s. 216, dipnot: 17.

55 Abdülkadir İnan, “XIX-uncu Asır Türkistan Şair ve Tarihçilerinden Şir Mehmet Munis 1778-1829”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, C 2/S. 13, İstanbul 1933, s. 17-20.

56 Şir Muhammad Mırâb Münis and Muhammad Rizâ Mırâb Ağahî, *Firdaws al-Iqbâl: History of Khorezm*, edited by Yuri Bregel, E. J. Brill, Leiden; New York 1988.

57 Şir Muhammad Mırâb Münis and Muhammad Rizâ Mırâb Ağahî, *Firdaws al-Iqbâl: History of Khorezm*, translated from Chagatay and annotated by Yuri Bregel, Brill, Boston, Mass 1999.

58 Munis i Agehi, *Rayskiy Sad Şçast'ya*, Direkt-Media, Moskova 2010.

59 Munis va Ogahi, *Firdavs ul-İkbâl (Babtu Saodat Cannati)*, Yangi Asr Avladi, Taşkent 2010.

60 Alper Bayındır, *Münis Harezmi ve Rizâ Agehi Fırdevsül-İkbâl [300b-380a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım)*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016; Serpil Yazıcı Şahin, *Münis Harezmi & Rizâ Agehi, Fırdevsül-İkbâl [200b-300a] (Giriş, Trans-*

Firdevsü'l-İkbâl'in Tarihi Değeri

Munis ve Agehi, yazdıkları eserlerle Kongratlar Hanedanı'nın iktidara gelişinden 1873 yılında gerçekleşen Rus işgaline kadar Hive Hanlığı tarihini kesintisiz bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu eserler dizisi içinde *Firdevsü'l-İkbâl* hem ilk eserdir, hem de en kapsamlısıdır. Bunun yanı sıra eser, pek çok açıdan yazılan diğer eserlere örnek olmuştur.

Çalışma İslam-İran tarih yazıcılığının pek çok unsurunu içinde barındırır da bazı açılardan da farklılık arz eder. En başta galen husus onun bir hanedan tarihi⁶¹ oluşu kadar, bir kabile tarihi olma özelliğidir.⁶² Kabile tarihi açısından diğer en güzel örnekler Mirza Haydar Duğlat'ın kaleme aldığı

kripsiyonlu Metin, İnceleme, Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım), Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016; Sevda Kaman, *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş-Transkripsiyonlu Metin (Vr.156b-336a)-İnceleme-Dizin*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012; Rabia Şenay Şişman, *Firdevsü'l-İkbâl, Giriş-Transkripsiyonlu Metin: Vr. 336a-523a*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2012; Ergün Altun, *Firdevsü'l-İkbâl [1b-100a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011; Şenel Gerçek, *Muhammed Rızâ Âgebi'nin Firdevsü'l-İkbâl'i [100b-200a] (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Dil-Yazım Özellikleri, Dizin-Sözlük)*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011; Hayrullah Kahya, *Munis ve Agehi Firdevsü'l-İkbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010; Ayşegül Kahraman, *Firdevsü'l-İkbâl (1a-40b varaklar) (İnceleme - Metin - Sözlük)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010; Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbâl'e göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004; Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi: Yedigöze Şibaniler Devri (1512-1740)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

61 İslam-İran tarih yazıcılığı geleneği çerçevesinde vakayinameler ya bir dünya tarihi (Hz. Adem'den yazıldığı döneme kadar), ya hanedan tarihi (devletin kuruluşundan yazıldığı döneme kadar), ya da sadece ithaf edildiği hükümdarın tarihi şeklinde kaleme alınmıştır.

62 Kongratlar Kabilesi'nin tarihi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 82 vd. Munis, Cengiz Kağan dönemindeki Kongratlar (Onggratlar) Kabilesi ile Hive Hanlığı'nda 1804 yılında tahta sahip olan İltüzer'in ait olduğu Kongratlar Kabilesi arasındaki bağlantıyı, Kongratlar Kabilesi'nin ilk reisi Kalciday Han'ın, Hive hanlarının menşecini teşkil eden Balgali Kabilesi'nden olduğunu iddia ederek basitçe yapmıştır.

*Târih-i Reşîdi*⁶³ ile Şah Mahmud Çuras'ın *Târih*⁶⁴ isimli eserleridir. Kongratlar Kabilesi'nin bir tarihi olarak kaleme alınan vakayinamenin en önemli ve yine çok az örneği bulunan özelliklerinden birisi de,⁶⁵ Muhammed Rahim Han dönemi olaylarını (Bregel'in 1999 neşrinin 243-539 sayfalar arası) yıllara ayırarak vermesidir.

İslam-İran tarih yazıcılığı geleneği çerçevesinde süslü anlatımları içerse de, Arap alfabesiyle Çağatayca kaleme alınması onu farklı kılmıştır.⁶⁶ Eserin Çağatayca yazılmasının bir faydası da o dönem Çağatayca lisanının dil ve üslup özelliklerini ortaya koymasındır ki, pek çok modern dil araştırmacısı için onu ilgi çekici kılar. Bunun yanı sıra Munis 2915 mısradan oluşan 683 şiir, Agehi ise 514 mısradan oluşan 84 şiir kaleme almıştır.⁶⁷ Bu şiirlerden bir kısmı Nizamî ve Firdevsî gibi başka şairlere ait olsa da, bir kısmı da kendilerine aittir. Vakayinamede olaylar bir kronoloji takip edilerek verildiği gibi olayların büyük kısmının da tarihleri mevcuttur. Olayları oldukça detaylı anlatan müellifler, bu hususu özellikle kendi dönemlerinde gerçekleşenlerinde daha fazla hissettirirler.

Harezm bölgesinde üç yüz yılı aşkın bir dönemde (16. yüzyılın başından 1825'e kadar) meydana gelen siyasi olayları⁶⁸ ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan müellifler, başta Aral Gölü olmak üzere bu bölgenin coğrafyasına da temas etmişlerdir.⁶⁹ Bunun yanı sıra devlet yönetimi,⁷⁰ kadınların hanlık işle-

63 16. yüzyılın ilk yarısı Doğu Türkistan tarihi için çok önemli bir kaynak olan *Târih-i Reşîdi* 1541-1546 yılları arasında yazılmış olup Duğlat Kabilesi'nin bir tarihidir. Eser için bk. Mirza Haydar Duğlat, *Târih-i Reşîdi: Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi*, çev. E. Denison Ross, Türkçesi: Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul 2006.

64 Yarkend Hanlığı hükümdarlarından İsmail Han'a (1670-1680) ithaf edilen eser 1673-1676 yılları arasında kaleme alınmış olup müellifin mensup olduğu Çuras Kabilesi'nin bir tarihidir. Eser için bk. Şah Mahmud Çuras, *Hronika*, Kritisçeskiy tekst, perevod, kommentarii, issledovaniî i ukazateli O. F. Akimuşkina, 2-e izd, Peterburgskoe Lingvistiçeskoe Obşestvo, St. Petersburg 2010.

65 Az örneklerden biri 17. yüzyılda kaleme alınan İskender Beg Münşi'nin *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsi* isimli eseridir.

66 Munis va Ogahi, *age.*, s. 8.

67 Munis va Ogahi, *age.*, s. 11; Münis and Āgahî, *age.*, s. 34-36.

68 Vakayinamenin büyük bir kısmı siyasi olaylara ayrılmıştır. Buraya birkaç örnek alacak olursak; İlbars Han'ın Özbek ve Sartlar'ın ittifakıyla 1511 yılında Hive Hanlığı tahtına çıkışı için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 27. Dost Han tarafından ilk kez Hive şehrinde taç giyilmesi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 35. İltüzer'in tahta çıkışı için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 80.

69 Mesela, Munis Aral Gölü'nün kışın donduğundan, gölün üzerinde adalar ve bu adarda hayvanların yaşadığından söz eder. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 341. Aral Deltası hakkında verdiği bilgiler için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 288.

70 Görünüş-Hane için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 201-203. Han meclisinin her Cuma

rindeki zaman zaman rolü,⁷¹ askerî teşkilat ve sefer hazırlıkları,⁷² siyaset-din adamları ilişkileri,⁷³ üst rütbeli kişilerden⁷⁴ ve makamlardan⁷⁵ söz eden ya-

günü toplanması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 298. İltüzer Han döneminde alınan bir karar gereğince, Meclis üyeleri başta olmak üzere, hiçbir devlet görevlisinin hazineden düzenli maaş almaması hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 184. Ürgenç şehrinin yönetimi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 108, 258. Ebu'l-Gazi döneminde 360 devlet görevlisi makamı oluşturulması, kabilelerin yeniden organize edilmesi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 45. Anuşa'nın şah unvanı alması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 49. İltüzer'in hükümdarlık alameti olarak hutbe okutup para darp ettirmesi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 80. İltüzer'in devlet görevlilerinin salgut toplamalarını yasaklaması, bigarı ortadan kaldırması ve ülkedeki bütün erkeklerle sarık takma zorunluluğu getirmesi hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 184.

71 Anuşa Han'ın eşi Tohta Han'ın yönetimdeki etkinliği için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 52.

72 Yardımcı kuvvetler olan kara-çerikler için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 34. Han her sefer öncesi hazinenin ağzını açarak büyük miktarda altın ve hediye kumandan ve askerleri arasında dağıtması hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 248, 256, 354, 411. Askerlerin sefer sırasında yanlarındaki erzak bittiğinde çevrede sıklıkla yağmaya çıkmaları hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 248, 249, 255, 267, 296. Munis, eserinde ateşli silahlardan ilk olarak Gayib Han döneminde, hanın Mangıt soylusu Huraz Bek'e kızıp onu öldürmesi bahsinde söz etmektedir. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 69. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 179, 187, 132, 204, 266, 301. Han kararlaştırılan yerde ordu toplanmaya kadar ya avla meşgul olur, ya orduyu beklediği yerdeki ribatta dinlenir, ya da o bölgedeki evliya kabirlerini ziyaret ederdi. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 187, 332, 333, 356. Sefer yolculuğu ve savaş esnasında davul, nefir ve kerraneyler gibi çalgılar kullanılmıştır Munis and Agahi, *age.*, s. 280, 305.

73 Eserde siyaset ile din adamları arasındaki ilişkiler en az sözü edilen konulardan biri olsa da bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Mesela, Munis hanın bazı seferlerine şeyhülislam unvanına sahip kişilerin de katıldığından bahseder. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 475. Başka bir yerde de o, Kutî Hoca ibn Baba Divane'nin, Alaş Biy'in akınında yararlılık göstermesinden ötürü şeyhülislam makamına atandığından bahseder. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 452.

74 Munis, Nadir Şah'ın ülkeyi işgal ettiği dönemde hanlığın önemli yöneticilerinden biri olan İş Muhammed Biy hakkında şu ifadeyi kullanır: "sultanlar ve emirler ona danışmadan hiçbir şey yapmazlardı." Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 96. Yine Muhammed Emin'in 1775 yılında inaklık mevkiine atanması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 100-101. Muhammed Emin İnak'ın emriyle Niyaz Pervaneçi'nin ordu toplayıp Yomut Türkmenleri üzerine sefer düzenlemesi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 102. Muhammed Emin İnak döneminde, Hoca-Kulu İnak'ın kardeşi Allah-Kulu inak, Kara Kalender koşbegi, Uygurlar'dan İş Pulad atalık, Nayanlardan Taş Pulad Şeytan inak, Maksud inak, Abdurrahim Erbab vezirlik makamlarına atanırken Seyyid Kulu Bay'ın da Ürgenç valiliğine atanması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 108. Muhammed Emin İnak döneminde İş Niyaz Bay Hangâhi'nin vezirlik (*mihter*), Abdurrahman Bay'ın reis olması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 118.

75 Sadrazam/başbakan seviyesinde olan Mihter sadece Sart Kabilesi'nden atanırdı ve o hanlığın güneyindeki şehirlerinden sorumluydu. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 108, 118. Mihter'in "Sahib-i Divan ve Nizamü'l-Mülk", "Zamanın Asaf'ı", "Sahib-i Divan", "Nizamü'l-Mülk ve'l-Din", "Desturu'l-A'zam", "Sahibü's-Seyf ve'l-Kalem", "Nizamü'l-Mülk ve'l-Mille" gibi unvanları olduğuna dair bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 98, 179, 657. Ordu komutanı olan koşbegi ise Özbeklerden olup hanlığın kuzeyinden sorumluydu. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 128, 240, 279. Hanın danışmanı ve öğretmeni de olan üst düzey devlet görevlilerinden atalık hanlıkta dört büyük Özbek kabilesine binaen dört tane olduğuna dair bk. Munis and Agahi,

zarlar, hanlığın iktisadi⁷⁶ ve sosyal⁷⁷ durumu ile şehirlerin⁷⁸ özelliklerine de nispeten açıklık getirmişlerdir.

Hem Munis, hem de Agehi aynı zamanda mirab (su işleri bakanı) olduklarından eserlerinde bu konuya özel bir önem vermişlerdir. Ülkede hükümdarların sulama işini sahiplenışı, yeni kanal kazımı, bu kanalların bakım ve onarımı, hangi kabilelerin hizmetine sunulduğu gibi pek çok ayrıntıyı eserin satırlarında görmek mümkündür.⁷⁹

Vakayinamede ayrıntılı bilgi edinilebilecek bir diğer husus, hanlıkta yaşayan kabilelerdir. Başta Türkmenler (özellikle Yomut ve Çavdur kabileleri) ve Karakalpaklar olmak üzere hanlık kabilelerinin tarihini eserde takip edebilmek mümkündür.⁸⁰ Yine hanlıkta kabilelerin isyanları ve çıkardıkları

age., s. 45. Vakayinamede yönetim makamlarının ele alınışı için ayrıca bk. Ahmedov, *age.*, 1985, s. 124-125.

76 1811 yılında Aral bölgesine düzenlenen seferden sonra, hanın, Aral seçkinlerini çağırarak her birine Arazi-i Hassa-i Sultani'den büyük miktarda ekilebilir arazi vermesi hususunda bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 381. Hive Hanlığı'nda nüfus sayımı olarak niteleyebileceğimiz tahrir uygulaması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 334. Bir mahallin hane halkının kategorilere bölünüp vergilerinin toplanması hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 634. Vakayinamede iktisadi ve sosyal meselelerin ele alınışı için ayrıca bk. Ahmedov, *age.*, 1985, s. 123.

77 Yomut Türkmenlerinin hanlığa göçü için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 217. Karakalpakların Aral bölgesine göçü için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 336. Munis'e göre, hanlıktaki kabile reislerinin unvanı 'bey/biy' olup bu unvan Özbek Han zamanında ortaya çıkmıştır. Bu devirden itibaren bey/biy unvanı artık noyan unvanı yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bundan amaç Müslüman bey/biyleri kafir noyanlardan ayırmak için olduğu bilgisi hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 88.

78 Ürgenç için bk. 46, 108, 258, 284. Gurlen şehri için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 315. 1770'li yıllarda ülkenin yaşadığı siyasi kriz nedeniyle şehirlerin düştüğü harap durum ve insanların ülkeyi terk etmek durumunda kalması için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 108-109. Şehirlerin yönetimine hakim unvanlı kişilere mühürlü nişan verilmesi hakkında bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 263. Hezaresb şehri valiliğine pervaneçi rütbeli kişiler atanırdı. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 99. Ürgenç ve Hangâh şehirleri "bay" unvanına sahip Sartlar tarafından idare olunuyordu. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 105, 182. Vakayinamede şehirlerin ele alınışı için ayrıca bk. Ahmedov, *age.*, 1985, s. 123-124.

79 Anuşa Han döneminde kazılan Şahabad kanalı için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 49. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, hanlıktaki dört Özbek kabilesine izafeten Han Meclisi'ndeki 34 ameldara dört mirab dahil etmiştir. Bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 45. Munis ve Agehi'nin sıklıkla kazuya (kanal kazımı, bakım ve onarımı) çıkmaları için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 351- 428, 429, 503.

80 Hive Hanlığı'nda Türkmenlerle ilgili bahisler *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii: XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hvinskie İstoçniki*, C II, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1938, s. 323-426'da Rusça olarak okuyucuya sunulmuştur. Karakalpaklar için bk. Salih Yılmaz, "Munis ve Agehi'nin 'Fırdevs-ül-İkbâl' Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C

sorunlar da ortaya konulmuştur.⁸¹ Bunun yanı sıra Kazaklardan ve Karakalpaklardan davet edilen hanlar hakkında da bilgiler mevcuttur.

Yine en yakın komşular olan Buhara Hanlığı ve Kazak Hanlığı ile ilişkiler de vakayinamede yerini almıştır. Muhammed Emin İnak, İltüz Han, ki Buhara Hanlığı ile yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir,⁸² ve Muhammed Rahim Han dönemlerindeki çoğu savaş merkezli ilişkiler eserde yer bulmuştur.⁸³ Bunun yanı sıra Muhammed Rahim Han'ın Aral Gölü'nün kuzeyindeki fetihleri çerçevesinde Kazakların hâkimiyetindeki toprakların Hive Hanlığı'na tabi kılındığını çalışmada okumak da mümkündür.⁸⁴

Sonuç

Munis ve Agehi tarafından kaleme alınan *Firdevsü'l-İkbâl* isimli eser Hive Hanlığı tarih yazıcılığı alanındaki en kapsamlı ve en büyük çalışmadır. Çağatayca yazılan eserde olaylar tarihleri de verilerek ayrıntılı bir biçimde ortaya konulmuş, başta siyasi olaylar olmak üzere, iktisadi, sosyal, devlet yönetimi, dış ilişkiler gibi pek çok konu da ayrıntılarıyla ele alınmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilim alemince tanınan eserden başta bu satırların yazarı olmak üzere çok sayıda kişi istifade ettiği gibi, eser farklı dillere de tercüme edilmiştir.

145, İstanbul 2003, s. 151-180.

81 Hive Hanlığı'nda Mangıt Kabilesi'nin isyanı neticesinde Şir Gazi Han'ın (1714-1728) tahtını kaybetmesi ve öldürülmesi için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 60-61. Ebu'l-Gazi döneminde Türkmenlerin isyanı için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 93.

82 İltüz Han'ın Buhara Hanlığı'na seferleri ve ölümü için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 217-230.

83 Muhammed Rahim Han'ın Buhara Hanlığı ilişkileri için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 488-525; 528-529; 536-537.

84 Muhammed Rahim Han'ın Kazak seferleri için bk. Munis and Agahi, *age.*, s. 388-402; 446; 476-479; 483-486. Vakayinamede hanlığın dış ilişkilerinin ele alınışı için ayrıca bk. Ahmedov, *age.*, 1985, s. 125-126.

KAYNAKLAR

Ahmedov, B. A., *İstoriko-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv. (Pismennye Pamyatniki)*, İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1985.

Aka, İsmail, "Mırhând", *DİA*, C 30, s. 156-157.

Barthol'd, V. V., "Uzbetskie Hanstva", *Soçineniya*, C II/S. 1, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literarurı, Moskova, s. 268-292.

Bartol'd, V. V., "K İstorii Oroşeniya Turkestana", *Soçineniya*, C III, İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literarurı, Moskova 1967, s. 95-233.

Bezgin, İlya Grigoreviç, *Knyazyä Bekoviça-Çerkasskago Ekspeditsiya v Hivu i Posolstva Flota Poruçika Kojina i Murzı Tövkeleva v Indiyu k Velikomu Mogolu (1714-1717 gg.): Bibliografiçeskaya Monografiya*, Tip. R. Golike, S. Peterburg 1891.

Boukhary, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya çeviren Charles Schefer, Paris 1876.

Bregel, Yuri, "Arabşâhi", *Eİr*, C II, s. 243-245.

Çelik, M. Bilal, "Son Büyük Arabşâhi: Anuşa Muhammed Bahadır Han (1663-1687)", *Omeljan Pritsak Armağanı*, Ed: Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2007, s. 505-525.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, Osmanlıcaya çev. Dr. Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, haz. Zuhâl Kargı Ölmez; yayımlayan Mehmet Ölmez, Simurg, Ankara 1996.

Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1988.

İvanov, P. P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, İzdatel'stvo Vostoçnoy Literarurı, Moskova 1958.

Kafalı, Mustafa, "Ebülgazi Bahadır Han", *DİA*, C X, s. 358-360.

Kafalı, Mustafa, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2009.

Kahya, Hayrullah, “Munis Harezmi’nin ‘Firdavsü’l-İkbâl’ İsimli Eserinde “Ölmek” Fiili ile “Ölüm” Kavramı İçin Kullanılan Kelime ve İfadeler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Dergisi*, C 1, Bahar 2013, s. 211-233.

Koçnev, Boris, “Les relations entre Astrakhanides, khans kazaks et ‘Arabshahides: dernières données numismatiques”, *L’héritage Timouride: Iran-Asie centrale-Inde, XVe-XVIIIe siècles, Les Cahiers d’Asie centrale*, No. 3/4, Yaz 1997, s. 157-167.

Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii: XVI-XIX vv. İranskie, Buharskie i Hvinskije İstoçniki, C II, Izd-vo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1938.

Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani), *Mubit al-Tavarikh (The Sea of Chronicles)*, critical edition and introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden; Boston 2014

Munirov, K., *Munis, Ogahiy va Bayaniyning Taribiy Asarlari*, Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1960.

Munirov, Kuvomiddin, *Horazmda Taribnavislik (XVII-XIX va XX Asr Boşlari)*, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyat va Sanat Neşriyatı, Taşkent 2002.

Munis i Agehi, *Rayskiy Sad Şçast’ya*, Direkt-Media, Moskova 2010.

Munis va Ogahi, *Firdavs ul-İkbal (Bahtu Saodat Cannati)*, Yangi Asr Avladi, Taşkent 2010.

Münşi, Muhammed Yusuf, *Tezkire-yi Mukim Hânî: Seyr-i Târihî, Ferhengi ve İctimâî-yi Mâverâü’n-nehr der Abd-i Şeybâniyân ve Eşterhâniyân*, ed. Feriştah Sarrafan, Miras-ı Mektub, Tahran 2001.

Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdavs al-Iqbal: History of Khorezm*, translated from Caghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill, Leiden; Boston; Köln 1999.

Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Mirab Agahi, *Firdavs al-Iqbal: History of Khorezm*, edited by Yuri Bregel, E. J. Brill, Leiden; New York 1988.

Tekin, Feridun, *Agehi Divanı (Ta'vizül-Âşıkîn)'nin Dil Özellikleri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2001.

Tekin, Feridun "19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehi, Beyani)", *Gazi Akademik Bakış*, C 2/S. 3, Kış 2008, s. 199-210.

Tirmizî, Hoca Semender, *Dasturu'l-Mülük (Nazıdanie Gosudaryami)*, Faksimile Stareşey Rukopisi Perevod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, İzdatel'stvo Nauka, Moskova 1971.

Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihî Usul*, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

Togan, Zeki Velidi, "Ebülğazi Bahadır Han", *İA*, C IV, 1997, s. 79-83.

Vámbéry, Arminius, *Travels in Central Asia; Being the Account of A Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand, Performed in the Year 1863*, Herper & Brothers, Publishers, Franklin Square, New York 1865.

Veselovskiy, N. I., *Oçerk İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaşego Vremeni*, St. Petersburg 1877.

Yılmaz, Salih, "Mûnis ve Agehi'nin 'Fırdevsül-İkbâl' Adlı Eserlerinde Geçen Karakalpak-Hive Hanlığı Münasebetlerine Dair Kayıtlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C 145, İstanbul 2003, s. 151-180.

